

᠑ᠶᠠᠮᠡᠮᠡ

البيبي^ء

البيبي

ӘЛІПБИ

Älɪɓbi

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ
АНЫҚТАМАЛЫҚ

ARDA+7

Алматы
2020

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Тіл саясаты комитетінің тапсырмасы бойынша
«Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың
2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»
аясында шығарылды*

Құрастырушылар алқасы: Е. Тілешов, Л. Есбосынова, Н. Аитова,
С. Омарова, Б. Ысқақ, Г. Мамырбек, А. Қожахмет (жауапты редактор)

Ә55 ӘЛПБИ. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Арда+7», 2020. – 368 бет.

ISBN 978-601-7355-75-3

Энциклопедиялық анықтамалықта әліпби, емле және дүниежүзіндегі жазу түрлері мен тілдің дыбыстық жүйесіне қатысты терминдер қамтылған. Жазудың тарихы, даму үрдісі және қазіргі күйі туралы мол мәліметтер топтастырылған. Сонымен бірге тіл білімі ғылымының осы салалары бойынша еңбек жазған ғалымдар туралы да деректер берілген.

Кітап ғалымдарға, әдіскерлерге, тіл саласының мамандарына, оқытушыларға, студенттерге, магистранттарға, докторанттарға, жалпы осы тақырыпқа қызығушылық танытқан барша қауымға арналады.

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2-8

© «Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
«Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-
практикалық орталығы» КеАҚ, 2020
© «Арда + 7», 2020

«Қазақша жазу такырыпты жаңа ережелер» – Қазақстан оқу комиссары Н.Залыұлы, Қазақ білім комиссиясының бастығы А.Байтұрсынұлы мен Қазақ білім комиссиясының хатшысы Елдес Омарұлы құрастырған емле ережесі. Ереже 1923 жылдың 22-наурызында «Қазақ тілі» газетінде жариялаған. Ережеде дауысты «ы» (ی), жарты дауысты «й», «ұ» (ۇ) харфі мен (үтірлі «ұ») дауысты, жарты дауысты «ү» (у), «ө» (е) дыбыстарының жазылуы туралы баян етіліп, «ы» (ی) харфі бітеу буында ғана жазылмайтыны, бас буын ашық болса, қалмай жазылып отыратыны; қазақ тіліне сіңісіп кеткен, ішінде қазақ тілінде жоқ «х»(x), «ش» (ч), «ف» (ф) һәм «ه» (h) дыбыстары бар жат сөздерді жазу үшін қазақ әліпбиіне арабтың «خ», «ش», «ف» һәм «ه» харіфтері кіретіні; ішінде «х»(x), «ش» (ч), «ف» (ф) һәм «ه» (h) дыбыстары бар жат сөздер, мағанасы бұзылып кетпейтін болса ішіндегі жат дыбыстары шығарылып, орнына қазақ тіліндегі дыбыстар қойылып, қазақ тілінің дыбыс қиынына үйлестіріліп айтылып, солай жазылатыны, т.с.с. қағидаттар сөз болады.

«Қазақша сөз жазушыларға» – А.Байтұрсынұлының «Шора» журналының 1913 жылғы 4-санында (110-113-беттер) жарияланған мақаласы. Мақаласында ғалым қазақ тілін басқа түркілердің тілімен салыстыра келіп, өзге түркі халықтары жазудың ықпалымен тілдерін бұзып алғанын айтады: «Түрік тілінде «ә» (o) дыбысы бар, араб әліппесінде оған харіп жоқ; түрік тілінде «ө» (e) дыбысы бар, оған тура келетін арабта харіп жоқ. Сондықтан «o» дыбысын «у»-мен жазған, «e» дыбысын «и»-мен жазған. Бұл дыбыстар айтылуынша оқылмай, жазылуынша оқылған». Яғни араб әліпбиіндегі харіптер түрік тіліндегі кей дыбыстарға тура келмегендіктен, олар тілдің шынайы болмысынан айырылып қалғанын айтады. Түбір мен қосымшаның жігіндегі дыбыстарды, жазуға негіз болған ұстанымдарды талдай келіп, қазақта жазу-сызу болмаған соң жалғыз-ақ табиғаттың заңына ергендіктен, тілі азбағанын айтады. Өзге түркі халықтары емлеге таңып, тілін аздырып алғанын дәлелдеу үшін «малдар», «маллар» сөздерін өзара салыстырады. «Малдар» дегенде тілде кідіріс жоқ, жеңіл өте шығатынын, ал «маллар» дегенде тертеге оралған шыбыртқыдай тілімізді қайтып алуымыз қиын болатынын, «малдар» дегенде тіліміз таңдайға тірелмей, тиіп қана өтетінін, «маллар» дегенде тіліміз таңдайға тіреліп, аузымыздың қуысын бітеп тастайтынын ескерте келіп, оның естілім үшін де кемшілігі болатынын айтады. Яғни қамаудағы дыбыс пен ашықтағы дыбыс екеуі бірдей болмайтынын, ашықтағы дыбыс ашық, көркем шығатынын, қамаудағы дыбыс ажарсыз шығатынын айтады.

Қазан фонологиялық мектебі – 1870 жылдардың аяғы мен 1880 жылдардың басында Қазан университетінде қалыптасқан ғылыми мектеп. Оның екі негізгі өкілі – И.А.Бодуэн де Куртенэ және Н.В.Крушевский. Олар фонема мәселесіне ерекше назар аударды. Қ.ф.м. негізгі қағидаларының бірі – дыбыс пен әріпті қатаң ажырату. И.А.Бодуэн де Куртенэнің бұл саладағы еңбегі кейінірек Прага структуралистерінің фонема жөніндегі зерттеулеріне зор ықпалын тигізді. И.А.